

UDK 1"652":27-1-31-144.894.2 Iustinus, sanctus

Primljeno: 4. 4. 2017.

Prihvaćeno: 18. 12. 2017.

Pregledni članak

TRAGOVI PLATONIZMA I STOICIZMA U JUSTINOVOJ MISLI

Josip KNEŽEVIĆ

Vrhbosansko bogoslovno sjemenište
Josipa Stadlera 5, BIH – 71 000 Sarajevo
rektor@vbs.ba

Sažetak

Cilj ovog članka je predstaviti susret kršćanstva i antičke filozofije u Justinovu nauku o Logosu, referirajući se na njegov *Razgovor s Trifunom* i pogotovo na njegove dvije *Apologije*. U antičkim vremenima postojala je tendencija interpretirati riječ *filozofija* više u smislu stila života negoli intelektualnog stava. U ovom članku ilustrirat ćemo odnos vjere i razuma, odnosno kršćanstva i antičke filozofije, u misli jednog od najvažnijih apologeta – sv. Justina. Premda naslov sugerira da će biti riječi o platonizmu i stoicizmu u Justinovu nauku, potrebno je reći da nije toliko riječ o tim dvama filozofijskim sustavima koliko o tome kako ih Justin interpretira. U tom kontekstu postavlja se pitanje može li antička filozofija, odnosno stoicizam i različiti oblici platonizma, koji se mogu primijetiti u nauku sv. Justina, biti sredstvo kojim će se bolje objasniti pojedine koncepcije jasno iznesene i analizirane u Svetom pismu. Također se pojašnjava i način na koji je sv. Justin prepoznao mogućnost jedne »kršćanske filozofije«, koja je prikladna objasniti i produbiti kršćansku misao pred carevima koji u svojoj ruci drže cijelo Rimsko Carstvo koje se neprijateljski postavilo prema kršćanstvu nastojeći ga iskorijeniti.

Ključne riječi: Justin, platonizam, stoicizam, Logos, λόγοι σπερματικοί.

Uvod

Kad govorimo o odnosu vjere i razuma moramo reći da smo na jednom širokom području istraživanja. Vjera je Jeruzalem, kolijevka kršćanstva, a razum je Atena, kolijevka filozofije.¹ Iako postoji mišljenje da su Jeruzalem i Atena kao

¹ O tomu vidi u: Giovanni GRANDI, *Atene e Gerusalemme: Vie del dialogo*, u: Vid SNOJ (ur.), *Antika in Kršćanstvo: spor ali sprava?*, Zbornik mednarodnega simpozija 9. in 10. Ma-

vjera i razum suprotstavljeni, mora se priznati da su postojali i susreti koji nisu bili samo obično stapanje, ni jednostavna koegzistencija i recipročna tolerancija, nego nešto potpuno drugo; bili su zajednički hod vjere i razuma te recipročno podupiranje. Zasigurno, otvaranje vjere razumu i obratno ne znači da će jedno od toga dvoga izgubiti nešto svojega, nego danasve znači »profitirati«, pogotovo kulturološki, od toga recipročnog podupiranja.

U otačkom vremenu stav je bio kako filozofija, odnosno mudrost, ima svoje korijene u Bogu te kao takva vodi k Bogu i obuhvaća svu kršćansku egzistenciju.² Kršćanski su autori u prvim stoljećima shvatili da – ako žele dijalogizirati ili, pak, polemizirati s učenim poganima svojeg vremena – ne mogu u potpunosti odbaciti poznavanje njihove kulture i filozofije, nego su prakticirali jednu vrstu »inkulturacije«, dopuštajući čak da određeni filozofijski sustavi izvrše utjecaj na njih. Prema tome, pitanje odnosa između vjere i razuma bilo je uvijek ključno u povijesti teologije, pogotovo u prvim kršćanskim vremenima kada se malo-pomalo uspostavljala »kršćanska filozofija«. ³ To će pitanje dobiti svoj najdublji smisao kod sv. Justina, mučenika i apologeta. No, susreti kršćanstva i filozofije događali su se i prije tako da ćemo, prije nego se pozabavimo Justinovim naukom o Logosu, kojim je gradio most između kršćanstva i filozofije, vidjeti da je njegovo djelovanje imalo solidnu podlogu, te stoga nije ni čudo što Benedikt XVI. kaže da je Justinu uspjelo dokazati kako su Stari zavjet i grčka filozofija zapravo dva puta do Krista-Logosa, zbog čega je zaključio da je Justinovo djelovanje dokaz kako grčka filozofija ne može biti suprotna evanđeoskoj istini.⁴

1. Povijesne okolnosti susreta kršćanstva s antičkom kulturom

Nakon Židovskog rata najjača kršćanska zajednica postala je ona u Rimu, koja je već postojala otprije, kako nas informira sv. Pavao u Poslanici Rimljanima (usp. Rim 16), i koja je poslije pada Jeruzalema postala najvažnija,⁵ s obzirom

---

ja 2007 v Ljubljani (*Antiquity and Christianity: Conflict or Conciliation?*, Proceeding from the International Symposium 9–10 May 2007, Ljubljana), Ljubljana, 2016., 13–25.

² Usp. Mario MARITANO, *Confronto fra filosofia pagana e cristianesimo nei primi due secoli d. C.*, u: *Saeculum Christianorum*, 21 (2014.), 3, 16.

³ Usp. Franci ZORE, *The Relationship between Philosophy (Knowledge) and Religion (Faith) in St. Justin Martir's Foundation of Christian Philosophy*, u: Vid SNOJ (ur.), *Antika in Kršćanstvo: spor ali sprava?*, 47.

⁴ Usp. BENEDIKT XVI, *Crkveni oci – Od Klementa Rimskoga do Augustina*, Split, 2011., 18.

⁵ Više o tim događajima vidi u: Marcel LE GRAY – Jean-Louis VOISIN – Yann LE BOHEE, *Storia Romana*, Bologna, 2002., 258–262.

da se mogla pohvaliti prisutnošću grobova apostolskih prvaka, koji su tako postali stupovi Crkve u Rimu.⁶

Kršćanstvo je, premda manjinsko u Carstvu, bilo u stalnom porastu s jakim utjecajem na ondašnje društvo ponajprije zbog činjenice da su na čelu partikularnih Crkava bili vrlo jaki intelektualni vođe, sposobni dijalogizirati s necrkvenim i poganskim intelektualcima, stvarajući tako svoj identitet na dva područja: na židovstvu i antičkoj filozofiji.⁷

1.1. Prvi susreti kršćanstva s antičkom filozofijom

U samom Rimu nije bilo nekih značajnijih susreta kršćanstva i antičke filozofije jer su prvi spisi navjestitelja kršćanstva i apostolskih otaca bili usmjereni izričito kršćanskim zajednicama. Međutim, postupno se situacija mijenjala jer su nemilosrdni progoni protiv kršćana u Rimskom Carstvu, u temelju kojih su bile razne klevete protiv kršćana, bili izravni uzrok zbog kojeg su se prvi kršćanski pisci počeli obraćati i poganima, želeći ih poučiti istini koju Crkva naučava. Naime, među obraćenim kršćanima bili su i neki filozofi koji su prihvatili kršćansku poruku, ali su željeli ostati i dalje filozofi. Ti kršćanski filozofi, nazvani poslije apologetima, propovijedali su kršćanstvo braneći ga pred poganima i iznoseći argumente protiv progona kršćana, pišući svoje apologije u obranu kršćanskog nauka, koje su bile, prije svega, namijenjene rimskim carevima. Osim toga, sadržavale su također i objašnjenja pojedinih članaka vjere, kršćanskog morala i svakodnevnoga vjerskog i društvenog života kršćana.⁸

⁶ Usp. Clemens ROMANUS, *Epistola I Ad Corinthios*, V, 1–7, u: Jean-Paul MIGNE (ur.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris, 1857, 1, 217A (dalje: PG). Hrvatski prijevod: APOSTOLSKI OCI II., *Didaché, Klement Rimski: Pismo Korinćanima, Barnabina poslanica*, Ivan Bodrožić (ur.), Split, 2010.

⁷ Usp. Donald H. HUDSON, *The Attitude of the Apologists to Non-Christian Religions*, u: *Indian Journal of Theology*, 6 (1957) 1, 15. Tomislav Z. Tenšek opisuje kontakte kršćanstva s helenističkom kulturom i filozofijom u tri osnovna pravca: 1) načelno zabacivanje; 2) postupno otvaranje; 3) otvoren i konstruktivan dijalog kršćanstva s helenističkom kulturom i stvaranje kritičke svijesti. Usp. Tomislav Zdenko TENŠEK, *Rano kršćanstvo i kultura*, u: *Bogoslovska smotra*, 55 (1985.) 3–4, 332–345. Više o povijesnim okolnostima toga razdoblja vidi u: Adalbert G. HAMMAN, *Dialogue entre le christianisme et la culture grecque, des origines chrétiennes à Justin: Genèse et étapes*, u: Bernard POU-DERON – Joseph DORÉ (ur.), *Les Apologues chrétiens et la culture grecque*, Paris, 1998., 41–45; Slavko KOVAČIĆ, *Kršćanstvo i Crkva u starom i srednjem vijeku*, Split, 2004., 51–56. Također usp. Antonio PENNA, *Povijesno-kulturno okruženje kršćanskih početaka*, Split, 2005.; Ivan BODROŽIĆ, *Kršćanska vjera i helenistička kultura: između susreta i sraza, blagoslova i izazova*, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 3, 609–613.

⁸ Usp. Frances YOUNG – Lewis AYRES – Andrew LOUTH (ur.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge, 2008., 36–38. Među prvim apologetima Euzebijije

Tražeci zajednički temelj kršćanstva i antičke filozofije i kulture, nastojali su prikazati kršćansku vjeru na jedan »racionalniji« način, koristeći se koncepcijama ondašnje filozofije kao i načinom diskusije.⁹ Bili su vatreni monoteisti, te naučavali da je Isus Krist Riječ Očeva (Λόγος), Mudrost Božja, koja je postojala i prije negoli je svijeta bilo i koja se objavila u stvaranju i otkupljenju čovjekovu, koristeći se već poznatim naukom kasnog judaizma o božanskom Logosu, koji je blizak nauku Filona iz Aleksandrije i stoicizmu. Nisu se, dakle, ustručavali posegnuti za stoičkom distinkcijom između imanentne Riječi (λόγος ἐνδιάθετος) i izgovorene Riječi (λόγος προφορικός), identificirajući ih s Kristom Isusom, utjelovljenim Logosom. Prema tom nauku λόγος ἐνδιάθετος, koji uvijek »bijaše u Boga« (Iv 1,1), nakon što biva izgovoren u funkciji stvaranja svijeta, postaje λόγος προφορικός, kako kaže sv. Ivan u Prologu Četvrtoga evanđelja: »Sve postade po njoj i bez nje ne postade ništa« (Iv 1,3). Kao takav Logos je neodvojiv kao »pirenje« vatre ili duha koji prožima sve stvari, dajući im formu i red. To izjednačavanje Krista kao λόγος ἐνδιάθετος stoičke filozofije znači da vječna Riječ Božja, koja je tijekom povijesti spasenja nadahnjivala proroke, nije samo obična »riječ« prema našoj iluminističkoj viziji jezika i stvarnosti. Naime, stoički hilemorfizam¹⁰ nauka o logosu, koji oni baštine od Heraklita, koji predstavlja logos kao »pirenje« vatre ili duha koji prožima sve stvari dajući im formu i red, znači da je Logos, koji je tijekom povijesti spasenja nadahnjivao proroke, postojao u jednom obliku kao osoba, premda nije imao tjelesni oblik. Budući da nije postojala nikakva definitivna distinkcija između materije i duha, izgovorene proročke riječi predstavljale su jedan oblik unaprijed izvršenog utjelovljenja božanskog Logosa.¹¹

1.2. Pavlovska i ivanovska tradicija

Iako su prve kršćanske zajednice generalno zauzele negativan stav prema antičkoj filozofiji, kao na primjer sv. Pavao (usp. Kol 2,8), ipak se kod njega, kao i kod sv. Ivana daje naslutiti i pozitivan stav.

Cezarejski spominje Kvadrata i Aristida. Usp. Eusebius PAMPHILIUS, *Historia ecclesiastica* IV, 3,1-3. Citati i referencije uzeti su iz: PG, 20, 9–909. Hrvatski prijevod: Marijan MANDAC (ur.), *Euzebij Cezarejski: Crkvena povijest*, Split, 2004.

⁹ Usp. Werner JAEGER, *Cristianesimo primitivo e paideia greca*, Firenze, 1974., 35.

¹⁰ Hilemorfizam je učenje koje je postavio Aristotel, a skolastika ga dopunila. Prema tom učenju u svemu tjelesnom bitni sastavni dijelovi materije (ὕλη) i forme (μορφή) povezani su u jedinstvo. Više o toj definiciji vidi u: Karl RAHNER – Herbert VORGRIMLER, *Teološki rječnik*, Đakovo, 1992., 181–182.

¹¹ Usp. John Norman Davidson KELLY, *Early Christian Doctrines*, London, 1968., 95; Allen BRENT, *Political History of Early Christianity*, London, 2009., 212–214.

Prve kršćanske zajednice obraćenih pogana počele su propovijedati ideju božanskog Krista, smatra Erwin R. Goodenough, identificirajući ga s Logosom, koristeći se tako filozofijskim jezikom svojeg vremena.¹² Poznato je da je Pavao bio glavni inicijator kontakta s poganima i s njihovim načinom razmišljanja u svrhu obraćenja pogana na kršćanstvo. Tako nas pisac Djela apostolskih informira o susretu Pavla s Petrom na saboru apostola u Jeruzalemu nakon kojeg će se donijeti odluka da Pavao ide među pogane, a Petar među Židove (usp. Dj 13,44ss; Gal 2,1-10 itd.). No, jedan od najzanimljivijih zapisanih kontakata dogodio se na Areopagu u Ateni, koji je opisan u Djelima apostolskim (usp. Dj 17,15-34). Riječ je zapravo o prvoj službenoj i zapisanoj prigodi susreta između vjere i razuma, odnosno između kršćanstva i antičke filozofije.¹³ Riječ je o jednom Pavlovu govoru, vrlo učenom, dobro pripremljenom i s mnogo referencija na antičku kulturu i ondašnju filozofiju, osobito na platonizam i stoicizam eklektičkog tipa, s navodom iz *Pojava* Arata iz Solija te očiglednom referencijom na Kleantov *Himan Zeusu*, što je zapravo stoički himan, čime Pavao iznosi svojim slušateljima ideje oko kojih bi se mogli složiti. To može biti prikazano kao Pavlovo poznavanje stoičke filozofije.¹⁴ Pavao se prikazuje kao dobar govornik koji im zna na lijep način pričati, citirajući njihove pjesnike, i govoreći im kako su religiozni ne bi li uspostavio kontakt između kršćanske poruke i grčke filozofije. Bitno je napomenuti da sveti tekst kaže kako su tu bili prisutni pojedini pripadnici epikurejske i stoičke filozofije.¹⁵ Pavao, dakle, na Areopagu naviješta utjelovljenje Logosa, njegovu smrt na križu i uskrsnuće. Međutim, ishod toga govora bio je razočaravajući, zbog čega se obično govori o Pavlovu neuspjehu na Areopagu: »Još ćemo te o tom slušati!« (Dj 17,32), poručie mu skeptični Atenjani. Unatoč ishodu, možemo reći da se već kod Pavla može primijetiti korištenje bogatstva grčke kulture i filozofije u svrhu naviještanja Radosne vijesti.¹⁶

¹² Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *The Theology of Justin Martyr*, Jena, 1923., 175.

¹³ Usp. Raniero CANTALAMESSA, *Cristianesimo primitivo e filosofia greca*, u: Raniero CANTALAMESSA (ur.), *Il cristianesimo e la filosofia*, Milano, 1971., 27–28.

¹⁴ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, New York, 1889., 129. Postoje sličnosti koje se mogu vidjeti često između frazeologije sv. Pavla i kasnijih stoika, konkretno Seneke. To bi moglo upućivati na hipotezu da je vjerojatno u Tarzu Pavao imao kontakte sa stoičkom filozofijom. Međutim, to ne pokazuje nužno da je poganska misao imala utjecaj na njegovu koncepciju kršćanskog nauka. Usp. Joseph B. LIGHTFOOT, *Saint Paul's Epistle to the Philippians*, New York, 1888.; Benjamin AUBÉ, *Saint Justin, Philosophe et Martyr*, Paris, 1861., 87.

¹⁵ Više o tome vidi u: Michel FATTAL, *De la rationalité philosophique gréco-romaine à la rationalité chrétienne de saint Paul: continuités et différences*, u: Roberto RADICE – Alfredo VALVO (ur.), *Dal Logos dei greci e dei Romani al Logos di Dio*, Ricordando Marta Sordi, Milano, 2011., 147–178.

¹⁶ Više o ovome vidi u: Manlio SIMONETTI, *Cristianesimo antico e cultura greca*, Roma, 1983.

Drugi važan primjer kontakta s grčkom kulturom imamo kod sv. Ivana u Proslovu Četvrtog evanđelja koji, kako nam je poznato, govori o Logosu, vječnoj Riječi Očevoj, koja postojase u Boga *ab aeterno*, i koja *in tempore* postade čovjekom.¹⁷ Ivan započinje Evanđelje riječima: »U početku bijaše Logos.« Riječ »logos« može značiti i *razum* i *riječ* – razum koji je kreativan i sposoban za objavljivanje samoga sebe, upravo kao razum koji stvara i koji je sposoban komunicirati.¹⁸ Kod Ivana *Logos* je, dakle, Riječ, koja se nalazi u Bogu kao interiorizirana Riječ (λόγος ἐνδιάθετος) i koja se u punini vremenâ utjelovljuje boraveći među nama (λόγος προφορικός). Ivan daje Logosu ulogu posrednika stvaranja i uzdržavanja: »Sve postade po njoj i bez nje ne postade ništa« (Iv 1,3), ali ne u smislu da bi bio oruđe u Očevim rukama, kao što ga prikazuje Filon Aleksandrijski, što ćemo vidjeti poslije, nego u smislu da je Ivanov Logos uistinu Bog.¹⁹

U svakom slučaju grčko zaleđe biblijskog Logosa moglo bi predstavljati značajnu inkulturaciju grčke misli u rano kršćanstvo. To nam omogućuje jedan pogled na kršćanstvo kao otvoreno prema drugima i drukčijima, kao i kršćanstvo privrženo razumu s obzirom da se može primijetiti određena sinteza grčke misli i kršćanstva.²⁰

2. Justinov život i nauk

Budući da je prvotna kršćanska literarna aktivnost bila usmjerena kršćanskim zajednicama i onima koji su željeli prigrliti kršćanstvo, nemamo puno referencija na antičku filozofiju, osim kod pojedinih otačkih spisa.²¹ Ipak, možemo reći da su postojali kontakti, ili čak dijalog, između kršćanstva i antičke filozofije, koji su u većini slučajeva bili između dva stava.²² Prvi je bio stav radikalnog odbijanja, najviše evidentnog kod nekih crkvenih pisaca kakvi su, na primjer, bili Tacijan i Tertulijan, odnosno kod predstavnika sirijskog i afričkog kršćanstva, koje je

¹⁷ Jedan temeljitiji studij Ivanova evanđelja vidi u: Raymond E. BROWN, *The Gospel According to John*, London, 1966.; Charles Kingsley BARRETT, *The Prologue of John's Gospel*, London, 1971.

¹⁸ Usp. Moreno MORANI, La semantica del logos fra greco pagano e greco cristiano, u: Roberto RADICE – Alfredo VALVO (ur.), *Dal Logos dei greci e dei romani al Logos di Dio*, 57.

¹⁹ Usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin. Philosophe et Martyr*, Paris, 1914., 160.

²⁰ Usp. Francis MOHAN, *Ratzinger's Logos Theology and the Healing of Human Rights: A Critical Engagement with the Regensburg Lecture*, Birmingham, 2016., 89.

²¹ Usp. Manlio SIMONETTI, *Ortodossia ed eresia tra I e II secolo*, Messina, 1994., 19–29. Također usp. Peter LAMPE, *Christians at Rome in First Two Centuries. From Paul to Valentinus*, Mineapolis, 2003., 153–164.

²² Usp. Mario MARITANO, *Confronto fra filosofia pagana e cristianesimo nei primi due secoli*, 17–20.

oduvijek krasila strogoća i zatvorenost prema novotarenju. Drugi stav, rašireniji, bio je stav prihvaćanja i otvaranja dijalogu s antičkom filozofijom koji je, možemo reći, u najvećoj mjeri započeo s Justinom, »filozofom i mučenikom«²³, kako ga naziva Tertulijan, jednim od najvećih apologeta II. stoljeća i najoptimističnijim crkvenim ocem kada je u pitanju odnos između kršćanske nauke i antičke filozofije, kako primjećuje Henry Chadwick.²⁴ Ono što je bitno reći ukratko za Justina jest da je kod njega nauka o Logosu ne samo u potpunosti prihvaćen nego je čak viđen kao priprema pogana za nadolazeću kršćansku poruku. Upravo je u tom nauku Justin otkrio ono što bi se moglo nazvati *veritas philosophica*.

2.1. Justin i antička kultura

Kada govorimo o Justinovu nauku, vrlo je bitno staviti ga u odnos s antičkom kulturom i filozofijom. U svojoj *Apologiji* Tertulijan je napisao: »Fiunt, non nascuntur Christiani!«²⁵ Zbilja, to se u velikoj mjeri može pripisati Justinu koji bijaše Grk palestinskog porijekla. Njegov život možemo podijeliti u dva glavna razdoblja. U prvom razdoblju istražuje istinu prolazeći kroz filozofijske škole, dok ne otkrije pravu istinu koju nudi kršćanska vjera. U drugom razdoblju oduševljeno ispovijeda i neumorno brani kršćansku vjeru sve do svoje mučeničke smrti.²⁶

U *Razgovoru s Trifunom*²⁷ Justin opisuje kako je tragao za pravom, istinskom filozofijom polazeći od stoika preko peripatetika i pitagorejaca do platonizma, gdje je lijepo napredovao u znanju: »Veoma me privlačila spoznaja bestjelesne stvarnosti, a razmatranje o idejama mojemu je duhu davalo krila. Činilo mi se da sam nakon kratka vremena postao mudar i naivno sam očekivao da ću brzo doći do motrenja Boga; naime, to je svrha Platonove filozofije.«²⁸ No, kad je upoznao Kristovu poruku, ona mu je otvorila vrata istine.²⁹

²³ Quintus Septimius Florens TERTULLIANUS, *Adversus Valentinianos*, 5, u: Emilio KROYMANN (ur.), *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, Wien, 1906., 47, 182.

²⁴ Usp. Henry CHADWICK, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement and Origen*, New York, 1966., 10.

²⁵ Quintus Septimius Florens TERTULLIANUS, *Apologeticum*, 18, 4 u: Eligius DEKKERS, *Corpus Christianorum. Series latina*, I, 1954., 118: »Kršćani se ne rađaju, nego postaju!«

²⁶ Usp. Ivan Petar BOCK, Sv. Justin filozof i mučenik, u: *Obnoljeni život*, 10 (1929.) 4, 193. Više podataka o Justinovu životu vidi u: Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature I. Patrologija od početaka do sv. Ireneja*, Zagreb, 1976., 270–273.

²⁷ Usp. JUSTINUS philosophus et martyr, *Dialogus cum Tryphone Judaeo*, II–VIII (dalje: JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*). Citati i referencije na *Razgovor s Trifunom* uzeti su iz: PG, 6, 471–800. Hrvatski prijevod: JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, Ivan Bodrožić (ur.), Split, 2011.

²⁸ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, VI.

²⁹ Usp. *Isto*, III–IX.

Čini se da je njegova formacija bila u Maloj Aziji jer se i njegov *Razgovor s Trifunom* odvijao u Efezu.³⁰ Otvorio je kršćansku filozofsku školu u Rimu no nakon nekog vremena prijavio ga je izvjesni Krescent,³¹ najvjerojatnije iz zavisti, te je uhvaćen zajedno s još šestoricom drugih kršćana. Privedeni su pred gradskog prefekta Junija Rustika, koji im je nakon saslušanja dao odrubiti glavu jer »nisu htjeli žrtvovati bogovima i poslušati carsku naredbu«³². Bilo je to oko 167. godine.³³

2.2. Obilježja Justinova nauka

Justin je filozof koji je svoja mišljenja zaodjenuo kršćanskom istinom, nastavljajući nositi i »filozofski plašt«³⁴, braneći upravo razumskim argumentima vjeru u Krista Isusa. Claudio Moreschini smatra da je on jedan od najvažnijih rano-kršćanskih autora, ne samo zbog svoje originalnosti nego nadasve što u njemu susrećemo prvoga kršćanskog filozofa. Zapravo, možemo reći da »kršćanska filozofija« započinje upravo s njim jer njegov nauk obiluje dodirnim točkama s ondašnjom antičkom filozofijom, pogotovo sa srednjim platonizmom i stoicizmom, što njegovu misao čini paradigmatiskim primjerom odnosa vjere i razuma u prvim kršćanskim vremenima.³⁵ Njegovo uvjerenje da je kršćanstvo savršena filozofija koja može dovesti do istine ostat će na snazi dugo vremena u patrističkom razdoblju.³⁶

³⁰ Usp. Antonio CASAMASSA, *Gli apologisti greci*, Roma, 1944., 87.

³¹ Važno je napomenuti da je kršćanstvo u to vrijeme bilo još uvijek *religio illicita*. Međutim, odnos vlasti Rimskog Carstva prema kršćanima bio je još uvijek onaj iz vremena cara Trajana, koji na Plinijev upit u *Pismu X*, 96, odgovara: »Conquirendi non sunt!« »Ne treba ići u potragu za njima!« – odgovara Trajan, ali ako su prijavljeni, ne anonimno, neka se podvrgnu procesu kako bi se ostavili vjere. Usp. C. Plinius CAECILIUS SECUNDUS, *Rescriptio Traiani imperatori (Epistula 97), Epistularum libri novem, Epistolarum ad Traianum, Liber Panegyricus*, editio altera aucto et emendator, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1912., 310. Sličan je bio i stav cara Hadrijana, čiji odgovor Justin prenosi na kraju svoje *Prve Apologije*. Usp. JUSTINUS philosophus et martyr, *Apologia prima pro Christianis*, LXVIII, 4–10 (dalje: JUSTIN, *1. Apol.*). Citati i referencije na Justinove *Apologije* uzeti su iz: PG 6, 327–470. Hrvatski prijevod: JUSTIN, *Apologije*, Ivan Bodrožić (ur.), Split, 2012. (dalje: *Apol.*) Ta dva edikta, u mnogočemu slična, bila su zastrašujuća pogotovo za one koji su prijavljivali kršćane jer prijave nisu smjele biti klevete, ni anonimne. Klevetnik bi bio kažnjen. Tako, dakle, ako bi neki kršćanin iz straha zanijekao vjeru, jao onome koji ga je prijavio kao kršćanina!

³² *Acta Martirium Sancti Iustini et sociorum*, 5. Citat i referencija u: PG, 6, 1566–1571.

³³ Usp. Johannes QUASTEN, *Patrologia I – I primi due secoli*, II–III, Perugia, 2002., 175–176. Također usp. *Acta Martirium Sancti Iustini et sociorum*, u: PG, 6, 1566–1571.

³⁴ Usp. JUSTIN, *1. Apol.*, LX, 1–11.

³⁵ Usp. Claudio MORESCHINI, *Povijest patrističke filozofije*, Zagreb, 2009., 65–75.

³⁶ Usp. Maria Luisa GATTI, Logos e aletheia. La dottrina del Logos di Giustino come tappa decisiva dell'incontro fra l'annuncio cristiano e l'interrogarsi greco, u: Roberto RA-DICE – Alfredo VALVO (ur.), *Dal Logos dei greci e dei romani al Logos di Dio*, 103–107.

Kršćanstvo, prema Justinu, dijeli s filozofijom pojedine zajedničke koncepcije. Justin je prvi kršćanski autor koji je nastojao izgraditi mostove između kršćanstva i antičke filozofije. Međutim, potrebno je reći da njegov nauk nije jedna vrsta eklekticizma između antičke filozofije i kršćanskog učenja.³⁷ Dakle, može se reći da je njegov pristup prema antičkoj kulturi i filozofiji, unatoč nekim sporadičnim neslaganjima, vrlo pomirljiv, što se može primijetiti iz njegovih *Apologija* kao i iz činjenice da je ostao filozof i nakon obraćenja. Ipak, kršćanska istina sadržana u Isusovu evanđelju postaje za njega mjerilo prosuđivanja svih rezultata filozofije.³⁸

Međutim, intelektualna mržnja prema kršćanima tijekom povijesti tražila je način na koji bi kritizirala kršćane, optužujući ih za bezboštvo, kriminal, kanibalizam itd. Takve su optužbe bile produkt čak i nekih povjesničara. Tako, na primjer, Tacit u svojim *Annales* ne kaže samo da je kršćanstvo jedno zlo praznovjerje nego također da su kršćani počinili bogohuljenje i kriminalna djela te pokazali svoju mržnju prema ostatku čovječanstva (*odium humani generis*).³⁹ Očigledno je čuo kako je Isus Krist bio raspet za vrijeme cara Tiberija, a ta je kazna bila »rezervirana« samo za ozbiljne kršitelje reda i mira, odnosno za razbojnike, te je zaključio da je i Isus Krist bio takav. Budući da kršćani nasljeđuju nekoga tko je bio raspet i budući da je Isus Kristi ozbiljni kriminalac, i kršćani su sami takvi.

Također je i Celzo, koju godinu poslije, u svojem *Istinitom govoru* želio prikazati svu moguću apsurdnost kršćanstva, pogotovo kršćanskog nauka o utjelovljenju i uskrснуću, zaključujući da su kršćani narod bez Logosa.⁴⁰ Prema Celzu, jedini bog je onaj Platonov, transcendentan, nepromjenjiv i nepodložan trpljenju. Napao je kršćanskog Boga jer je smatrao da nije bilo nužno da Bog siđe na zemlju kako bi spasio čovječanstvo. Prema njemu, apsurdno je vjerovati da bi se tijelo moglo vratiti u izvorno stanje nakon smrti.⁴¹

Upravo je taj animozitet motivirao i Justina kao apologeta da piše apologije kako bi obranio kršćanski nauk od tih optužaba koje zapravo nisu bile istinite ni realne, nego samo trač i kleveta. Stoga je on dao svoj doprinos dokazujući neistinitost poganskih optužaba, kao i sličnost kršćanske poruke s antičkom filozofijom, što prikazuje obraćanjem samom caru, pozivajući

³⁷ Usp. David F. WRIGHT, Faith in the Greek World: Justin Martyr's Testimony, u: *The Evangelical Quarterly*, 54 (1982.) 2, 78–80.

³⁸ Usp. Ivan Petar BOCK, Sv. Justin filozof i mučenik, 199.

³⁹ Usp. Plinius Cornelius TACITUS, *Annales* 15, 44. Kritičko izdanje: Emilio PICCOLO (ur.), *P. Cornelio Tacito, Annales*, Napoli, 2009.

⁴⁰ Usp. Tomislav Zdenko TENŠEK, Rano kršćanstvo i kultura, 338.

⁴¹ Usp. Joseph R. HOFFMANN, *Celsus. On the True Doctrine*, Oxford, 1987., 59.

se na razum i citirajući Platona, koji u svojem djelu *Država* zastupa tezu da car treba voditi državu razumom: »Ako i vlastodršci i podanici nisu ljubitelji mudrosti (filozofi), gradovi ne mogu biti sretni.«⁴² Čini se da Justin želi predstaviti caru kršćanstvo kao filozofijski nauk sličan stoičkom, koji je i sam stoik, i da su oba ta nauka μετὰ τοῦ λόγου.⁴³ Zbog toga se Justin poziva i na Sokrata, koji je također bio (krivo) optužen za bezboštvo. Ovdje je zanimljiv jedan detalj: Justinu je poznat odnos stoika prema Sokratu, kojem se i car filozof toliko divio.⁴⁴ U *Drugoj apologiji* Justin uspoređuje Sokratov slučaj sa slučajem nepravедно optuženih kršćana: kao što Sokrat bi optužen da uvodi neko novo božanstvo u koje πόλις ne vjeruje, tako i kršćani bivaju optuženi. I Sokrat umrije iz ljubavi prema istini i prema svojem nauku, kao i kršćani.⁴⁵

Međutim, treba biti oprezan, upozorava Justin jer nakana demona je zavesti narod.⁴⁶ Naime, kod Justina imamo jednu stranu koncepciju koja kaže da su demoni, s kojima su surađivali antički pjesnici i tvorci mitova, zapravo imitirali proroštva Starog zavjeta. Prema Justinu mitovi su, dakle, demonske krivotvorine. Demoni, naime, koji su unaprijed poznavali božansko Kristovo rođenje, kako bi ga ismijali izmislili su mitove u svrhu diskreditiranja Kristova utjelovljenja i rođenja. Drugim riječima, mitovi su unaprijed konstruirali negiranje mogućnosti Logosova rođenja kao stvarnog Sina Božjega preko stoičke koncepcije »sveopćeg požara«.⁴⁷

Nadalje, Justin misli da su se antički filozofi nadahnjivali Svetim pismom jer se mišljenja poput besmrtnosti duše, zasluga poslije smrti, kontemplacije nebeskih stvari itd. nalaze također i u starozavjetnim tekstovima. Prema tome u filozofima se nalaze sjemenke istine (λόγοι σπαρακτικοί).⁴⁸ Justin smatra da su Sokrat i drugi filozofi upravo preko tih sjemenki istine upoznali Krista i živjeli s njime, ukoliko su upoznali istinu,⁴⁹ premda su ih sugrađani smatrali bezbošćima.⁵⁰ Tako je, na primjer, Platon uzeo iz Svetog pisma učenje o stvaranju svijeta po kojemu je »Bog stvorio svijet oblikovavši bezobličnu materiju«⁵¹,

⁴² PLATON, *Država*, V, 473D–E, Zagreb, 1997.

⁴³ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, XLVI, 3.

⁴⁴ Usp. *Isto*, V, 3–4.

⁴⁵ Usp. JUSTIN, 2. *Apol.*, X, 5–8.

⁴⁶ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, XIV, 1.

⁴⁷ Usp. *Isto*, VIII, 1–IX, 3.

⁴⁸ Usp. *Isto*, VIII, 3.

⁴⁹ Usp. *Isto*, X.

⁵⁰ Usp. Ivan Petar BOCK, Sv. Justin filozof i mučenik, 199.

⁵¹ JUSTIN, 1. *Apol.*, LIX, 1.

aludirajući na Platonovo mišljenje izneseno u *Timeju*,⁵² kao i na nauk Mojsijev i Platonov o Božjem Sinu.⁵³

3. Nauk o Logosu kod Justina

Prema Moritzu von Engelhardt u Justinovim se djelima može naći cjelokupno izlaganje kršćanskog nauka,⁵⁴ u kojem se koristio filozofijskim kategorijama platonizma i stoicizma, pokazujući na taj način odnos kršćanskog nauka i grčke filozofije. Moramo napomenuti da će čitatelji primijetiti neke nedorečenosti u ovom radu kad su u pitanju platonizam i stoicizam, ali bitno je napomenuti da je ovdje riječ o platonizmu i stoicizmu u Justinovim djelima, odnosno onako kako ih on vidi, razumije i primjenjuje. Stoga se i s pravom postavlja pitanje: Kako je Justin poznao Platonova djela, na primjer *Timeja*, odnosno je li ga čitao izravno ili preko nekih učenja i tumačenja? U *Prvoj Apologiji*, na primjer,⁵⁵ vidljive su i neke koncepcije bliske Filonu Aleksandrijskomu.⁵⁶ Justin, nadalje, vidi paralelizam između života stoikâ i kršćanâ govoreći: »Osim toga, znamo da su sljedbenici stoičkog učenja koji, zahvaljujući sjemenu Logosa urođena svim ljudima, bijahu izvršni barem u moralnom nauku, kao u određenoj mjeri i pjesnici zbog toga bili omraženi i ubijani...«⁵⁷ Justin je bio impresioniran moralnim naukom stoikâ jer je bio vrlo blizak kršćanskome moralnom nauku. Zbog toga donosi zaključak da su i stoici, kao i kršćani, bili progonjeni zbog svojeg nauka.

3.1. Utjecaj platonizma i stoicizma na Justina

U središtu poruke Novog zavjeta stoji vjera da je jedinorođeni Očev Sin posrednik stvaranja svijeta i otkupitelj. Ivanovska tradicija je za ovu Sinovu ulogu koristila grčkim pojmom »logos«, koji je već bio razvijen u grčkoj filozofiji i od velike je važnosti posebno kod Heraklita, Platona, stoika te srednjeg platonizma, kao i kod Filona Aleksandrijskoga.⁵⁸ Mora se reći da je poznavanje tih filozofijskih sustava izvršilo određeni utjecaj na Justinovu kršćansku misao,

⁵² Usp. PLATON, *Timaios*, 29E–30B; 55A–B; 69B–C, Indianapolis, 1997.

⁵³ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, LX, 1–11.

⁵⁴ Usp. Moritz von ENGELHARDT, *Das Christentum Justins Märtyrers*, Erlangen, 1878., 329.

⁵⁵ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, LX.

⁵⁶ Usp. Giuseppe GIRGENTI, *Giustino Martire. Il primo cristiano platonico. Con appendice »Atti del martirio di san Giustino«*, Milano, 1995., 112.

⁵⁷ Usp. JUSTIN, 2. *Apol.*, VIII, 1.

⁵⁸ Usp. Maria Luisa GATTI, *Logos e aletheia*, 110.

pogotovo kada je riječ o filozofiji srednjeg platonizma preko Filona Aleksandrijskoga.⁵⁹ Glavna poveznica između tih triju filozofijskih sustava jest nauk o Logosu. Taj pojam u grčkom jeziku ima više značenja,⁶⁰ ali među njima najznačajnija su: razum, govor i riječ.

Prvi od filozofa koji je razvio nauk o Logosu bio je Heraklit. On govori o jednom univerzalnom razumu koji je odgovoran za red i sklad u svijetu. Nadalje, Platon se koristi pojmom Logosa u smislu »govora« i »razuma«. Prema Platonu, Logos pripada svijetu ideja, svijetu koji je kao uzor Demijurgu, koji formira i uređuje svijet u skladu. Ipak, počevši sa stoicima (III. st. pr. Kr.) elaborira se jedan sofisticiraniji nauk o Logosu, koji se vraća na Heraklita i koji će izvršiti utjecaj na srednji platonizam te postati glavni element grčko-rimske filozofije koja će poslije ući i u govor crkvenih otaca jer će upravo u toj grčko-rimskoj filozofiji Logos poprimiti karakter božanskog principa. To će imati velik utjecaj na Filona Aleksandrijskoga, u čijoj se filozofiji isprepliću teološki elementi Starog zavjeta, kao što je personifikacija Božje Mudrosti, kako čitamo u Knjizi Mudrih Izreka i u Knjizi Mudrosti, zajedno s elementima srednjeg platonizma. Kod Filona, dakle, Logos je identificiran s Mudrošću Božjom, koja je prisutna pri stvaranju svijeta i ima funkciju posrednice između Boga i svijeta.⁶¹

Dakle, mogli bismo reći kako već u II. stoljeću imamo temelje za sintezu filozofije i kršćanstva, što će kršćanstvu otvoriti širok misijski obzor tako da će moći prenijeti evanđeosku poruku i višim slojevima društva Rimskog Carstva.⁶²

3.1.1. Justin i platonizam

Platonizam je, prema Justinu, najuspjeliji pokušaj grčke filozofije u spoznaji istine. Svakako, riječ je o nepotpunoj istini, koja je doduše dovoljna da postane

⁵⁹ Glavne karakteristike toga filozofijskog sustava su obojenost religijom i kulturološki sinkretizam. Za filozofe srednjeg platonizma Platon je glavni teolog jer je on onaj koji je uspio shvatiti ezoteričku spoznaju jednog božanstva koje je apsolutno transcendentno, udaljeno od osjetnog svijeta. Više o tom sustavu vidi u: John DILLON, *The Middle Platonism 80 B. C. to A. D. 220*, New York, 1977, 52–101; 184–228. Također usp. Salvatore LILLA, *Medio platonismo*, u: Angelo di BERARDINO (ur.), *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, Genova – Milano, 1983, 3181–3185.

⁶⁰ Usp. Geoffrey William Hugo LAMPE (ur.), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961. – 1968., 807–811.

⁶¹ Usp. Frederick COPLESTONE, *A History of Philosophy: Greece and Rome*, I, New York, 458–462.

⁶² Usp. Claudio MORESCHINI, *Povijest patrističke filozofije*, 69.

most između kršćanstva i antičke kulture.⁶³ Osnova Platonova filozofijskog sustava jest nauk o idejama. Platon je pretpostavljao postojanje transcendentnog svijeta, svijeta formi ili ideja, svijeta koji može spoznati samo razum. Ideja je specifičan objekt ljudskog razuma, nešto što može shvatiti samo razum u svojoj čistoći. Te su ideje bestjelesne, razumljive i nepromjenjive. One su u punom smislu biće koje uistinu jest, i koje je u suprotnosti s onim što je materijalno.⁶⁴

Postoji nekoliko referencija na Platonovu filozofiju u Justinovim tekstovima. Tragove te filozofije možemo naći pogotovo u njegovim *Apologijama*. Njegove simpatije prema Platonovu filozofijskom sustavu vrlo su jasno izražene.⁶⁵ Prema Justinu, Platon, kao i kršćanstvo, uči o Božjoj transcendenciji,⁶⁶ citirajući Platona.⁶⁷ Zatim uči o budućem sudu.⁶⁸ Njegov nauk o stvaranju i nauk o ljudskoj odgovornosti imaju svoj izvor u Mojsijevu nauku.⁶⁹ Čini se da Justin ne misli kako je Platonov nauk da je Bog stvorio svijet od neoblikovane materije proturječan kršćanskom nauku o Božjem stvaranju svijeta, nego tvrdi da je to bio i Mojsijev nauk.⁷⁰

Platonov je filozofijski sustav uvijek teško povezivao transcendentni i materijalni svijet. Prema Justinu odgovor se nalazi u Platonovu djelu *Timej*, gdje Platon govori o Demijurgu kao bogu koji se koristi formama i idejama kako bi stvorio svijet iz kaosa. Također govori o duši svijeta, koja bi bila izvor i uzrok ljudskih duša i koja je utisnuta u svijet u obliku grčkog slova χ ⁷¹, čime Justin potvrđuje svoju postavku o povezanosti Knjige Postanka i Platonova *Timeja*. On smatra da je to Platon, dakle, preuzeo od Mojsija, to jest referira se na zgodu iz Br 21,6-9, kada je Mojsije podigao zmiju od mjedi na stup u pustinji, što bi impliciralo figuru križa prema Justinu, premda Platon nije mogao znati da će Krist biti raspet na križu. Budući da Platon aludira na formu grčkog slova χ , nazivajući je »Vlast« (δύναμις), Justin misli da je Platon poznao biblijske tekstove.

Prema Andréu Wartelleu Justin time nastoji pokazati analogije između Platonova filozofijskog nauka i kršćanskog nauka, pogotovo kada govori

⁶³ Usp. Tomislav Zdenko TENŠEK, Rano kršćanstvo i kultura, 336.

⁶⁴ Usp. John Norman Davidson KELLY, *Early Christian Doctrines*, 9–13.

⁶⁵ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, 139.

⁶⁶ Usp. JUSTIN, 2. *Apol.*, X, 6.

⁶⁷ Usp. PLATON, *Timaios*, 28C.

⁶⁸ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, VIII, 4; XVIII, 5; XX, 4.

⁶⁹ Usp. *Isto*, XX, 4; LIX, 4.

⁷⁰ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, 139.

⁷¹ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, LX, 1; *Razgovor s Trifunom*, 94, 1–5; PLATON, *Timaios*, 29E–30B; 36B–D; 54A–55C.

o oblikovanju svijeta iz bezoblične materije, što je jedna od točaka slaganja Platona i Svetog pisma, ali Justin ide dalje ne smatrajući materiju vječnom.⁷² S druge strane, George T. Purves misli da je Justin smatrao Platonovo učenje o duši svijeta pokušajem nauka o personaliziranom Logosu. Tako je, pronalazeći kod Platona kršćanske ideje, vidio Platona kao nekoga koji se uvelike približio Istini.⁷³ To ga je dovelo do zaključka da je Platon bio teist, vjernik, koji je mnogo naučio od Mojsija, te je bio zahvaćen božanskim Logosom. Iz referencija se može vidjeti da je poznavao platonizam ponajprije kako je predstavljen u Platonovu *Timeju* te se ne može reći da je u potpunosti shvatio Platonov filozofijski sustav, ali je u njemu pronašao najbliži pristup kršćanskom nauku, zbog čega je smatrao da nije nužan radikalni prekid s ondašnjom filozofijom da bi se postalo istinskim kršćaninom.⁷⁴

3.1.2. Justin i stoicizam

Stoicizam je vrlo žestoko reagirao protiv Platonova razlikovanja između transcendentnog svijeta, svijeta koji se ne može osjetilno opažati, i materijalnog svijeta.⁷⁵ Prema stoicima dva su počela. Jedan je aktivan – Logos, ili božanski Um – a drugi je pasivan – bezoblična materija. Rekli smo već da je Heraklit prvi uveo pojam Logosa u filozofiju. Stoici su uvelike cijenili Heraklita. Prema njima Logos je *raison d'être* svih stvari.⁷⁶ U stvaranju kozmosa Logos (aktivno počelo) oblikuje bezobličnu materiju dajući joj formu. Na taj se način Logos prikazuje kao *causa formalis*, *causa efficiens* i *causa finalis* kozmosa. Dakle, supstancija iz koje nastaje svaka stvar je materija, to jest pasivno počelo. Snaga po kojoj je načinjena svaka stvar je počelo, ili Bog ili Logos kao aktivno počelo. Takvo učenje može se nazvati i monističkim budući da svu stvarnost svodi na jedno jedino počelo koje je Logos.⁷⁷

Dakle, takvo božanstvo kod stoika, kao imanentno počelo, biva identificirano s vatrom koja je »užareni dah«, ali također i izvor iz kojeg izvire

⁷² Usp. André WARTELLE, *Bibliographie historique et critique de saint Justin, philosophe et martyr, et des Apologistes grecs du IIe siècle, 1494–1994, avec un supplément*, Paris, 2001., 109.

⁷³ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, 139. Također usp. John KAYE, *Some Account of Writings and Opinions of Justin Martyr*, London, 1836., 46–49.

⁷⁴ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, 140–142.

⁷⁵ Usp. John Norman Davidson KELLY, *Early Christian Doctrines*, 12–13. Više o stoicizmu vidi u: John M. RIST, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1977.

⁷⁶ Usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin*, 157–158.

⁷⁷ Više o stoičkom kozmološkom učenju vidi u: Frederick COPLESTONE, *A History of Philosophy*, 387–394.

materijalni elementi koji konstituiraju kozmos. Taj dah ili duh, kao životni princip, nazvan je λόγος σπερματικός, kao »sjeme« čijim djelovanjem nastaju pojedinačne stvari. Svijet je nastao kada se izvorna materija transformirala u različite elemente: zemlja, zrak, voda i vatra. Riječ je o četirima Heraklitovim elementima po kojima su nastale sve stvari. Ovaj svijet biva spaljen sveopćim požarom pripremajući prostor za drugi identični svijet prikazujući život kao jedan ciklus.⁷⁸ Međutim, Justin razlikuje kršćanski nauk o stvaranju od ovog stoičkog o vječnom požaru naglašavajući da je kršćanski »sveopći požar« kao božanski čin suda, a stoički kao naravni i nužni proces koji uključuje samog Boga.⁷⁹

Iako je Justinov nauk zapravo suprotnost stoicizmu zbog njihova materijalizma i panteizma, on se ipak koristi stoičkim pojmom Logosa, što Kelly opisuje kao *fashionable cliché*⁸⁰ jer kod njega Logos nije toliko ivanovski, koliko je Logos Filona Aleksandrijskoga, o čemu ćemo govoriti u daljnjem tekstu. Ipak koncepcija Logosa je vrlo važna u stoicizmu gdje je Logos prikazan kao posrednik između materijalnog i nematerijalnog (božanskog) svijeta.⁸¹

3.1.3. Justin i Filon Aleksandrijski

Justin je bio i pod određenim utjecajem Filona Aleksandrijskoga, predstavnika takozvanog judeo-helenizma. Filon Aleksandrijski živio je u aleksandrijskoj dijaspori. Bio je praktični i pobožni Židov, duboko obrazovan u Platonovoj i stoičkoj tradiciji. Prema tome njegova je filozofija bila »obojena« platonizmom i stoicizmom. Miješajući te filozofijske sustave sa židovskom kulturom, proizveo je jedan sustav preko kojeg je, posredstvom judeo-helenizma, utjecao i na kršćansku misao.⁸² Upravo se taj utjecaj može pronaći i u Justinovoj misli.

⁷⁸ Usp. Nicola ABBAGNANO, *Storia della filosofia*, I, Torino, 1946., 165–166.

⁷⁹ Usp. JUSTIN, *1. Apol.*, XX; *2. Apol.*, VII.

⁸⁰ John Norman Davidson KELLY, *Early Christian Doctrines*, 96.

⁸¹ Usp. Francis MOHAN, *Ratzinger's Logos Theology and the Healing of Human Rights*, 132.

⁸² O utjecaju filozofije platonizma i stoicizma, kao i o Filonovu utjecaju na kršćansku misao vidi: Roberto RADICE, Logos fra stoicismo e platonismo. Il problema di Filone; Angela Maria MAZZANTI, Il logos nell'antropologia di Filone d'Alessandria. Considerazioni sulla creazione dell'uomo in *De officio mundi* e in *Legum Allegoriae*; Francesca CALABI, Metafore del Logo sin Filone di Alessandria, u: Roberto RADICE – Alfredo VALVO (ur.), *Dal Logos dei greci e dei romani al Logos di Dio*, 131–145; 85–101; 65–81. Više o nauku Filona Aleksandrijskoga vidi u: Antonio MADDALENA, *Filone Alessandrino*, Milano, 1970.

Prema Filonu, ista je istina u grčkoj filozofiji i u Svetom pismu. Do tog uvjerenja on je došao interpretirajući alegorijski nauk Starog zavjeta prilagodivši mu koncepcije grčke filozofije. Jedna od glavnih značajki je njegov nauk o Logosu, koji je utjecao i na Justina. Filon vidi Logosa kao *causa exemplaris* u duhu Platonove filozofije, ali i kao *causa instrumentalis* u duhu stoičke filozofije, kojeg je Bog postavio kao korisnog posrednika između sebe i svijeta. Tražeći u Svetom pismu koja bi bila uloga Logosa, on ga je identificirao s anđelom Gospodnjim, koji se objavljivao pojedincima govoreći s njima i prenoseći im Božje planove kroz povijest spasenja. Upravo ta teorija da su sve starozavjetne teofanije, poput one kod Mamre (usp. Post 18,1-15), ili neke druge sucima i prorocima, zapravo »logofanije«, s obzirom da se Boga ne može vidjeti i na životu ostati (usp. Izl 33,20), izvršit će utjecaj kako na Justina tako i na velik broj prednicejskih autora. Justin, na primjer, na puno mjesta u *Razgovoru s Trifunom*, govoreći o Kristu, kaže da je on taj Logos koji govori i koji se obraća pojedincima u Starom zavjetu jer »Boga nitko nikada ne vidje!« (Iv 1,18).⁸³

Prema Filonu Logos je posrednik između Boga i svijeta kao »začetna supstancija svih stvari« (ἡ σπερματικὴ τῶν ὄντων οὐσία).⁸⁴ Prije stvaranja svijeta Bog je stvorio savršen model, bestjelesan i sličan njemu samome, to jest Logosa. Koristeći se njime kao modelom, Bog stvara svijet iz bezoblične materije dajući joj formu.⁸⁵ Prema tome ta »začetna supstancija svih stvari« koja duhovno isijava iz Boga zapravo je sam Logos. Na taj se način Filon koristi ovim pojmom kako bi prikazao odnos Boga i svijeta. Logos kao »začetna supstancija svih stvari« onaj je koji stvara i koji je duhovno počelo života budući da je posrednik između Boga i svijeta.⁸⁶ Marie-Joseph Lagrange smatra da se u Filonovu sustavu primjećuje određena konfuzija između Boga i Logosa, za razliku od Logosa izloženog u Proslavu Četvrtog evanđelja. Čini se da je Justin poznavao taj Filonov nauk, ali ga je odbacio,⁸⁷ budući da je u njemu distinkcija između Logosa i Oca nominalna ili modalna, čime je, prema Lagrangeu, omogućena Sabelijeva hereza.⁸⁸ No, nećemo na ovome mjestu ulaziti u tu tematiku budući da ona zahtijeva poseban studij. Možemo samo reći da Justin zapravo vidi realnu razliku ne odvajajući Sina od Oca u onim pojmovima koji će savršeno odgovarati Koncilu u Niceji 325. godine.⁸⁹

⁸³ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, LVI–LXIII; 1. *Apol.*, LXIII.

⁸⁴ Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *Theology of Justin Martyr*, 162, nota 1.

⁸⁵ Usp. Nicola ABBAGNANO, *Storia della filosofia*, 196–197.

⁸⁶ Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *Theology of Justin Martyr*, 162.

⁸⁷ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, 128.

⁸⁸ Usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin*, 162–163.

⁸⁹ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, CXXVIII.

3.2. Teorija o ovisnosti filozofâ o Svetom pismu

Dakle, dokaz utjecaja filozofskih sutava na Justinovu misao mogu biti njegova teorija o Logosu i teorija o λόγοι σπερματικοί. Međutim, on je kritizirao u određenoj mjeri i platonizam (jer nije vodio do poznavanja potpune istine⁹⁰) i stoicizam.⁹¹ Ipak priznaje da u tim filozofijama, postoje »sjemenke istine« (λόγοι σπερματικοί) na temelju njihove povezanosti, ili bolje rečeno ovisnosti o Svetom pismu, te na temelju njihova nauka o Logosu, jer su crpili mnoge istine iz Svetog pisma. Platon bi, kao što smo vidjeli, puno ovisio o Mojsiju.

Glavno polazište za tu teoriju je pojam λόγος σπερματικός, što bi se moglo prevesti kao »sjemenka istine«. Dakle, prije Isusova dolaska ljudi su posjedovali »sjemenke istine« (λόγοι σπερματικοί) te su na taj način uspijevali doći do nekih aspekata istine jer su kao filozofi u svojem nauku slijedili Logos i prema tome su bili na neki način svjedoci Kristove istine.⁹² Svi ljudi, budući da imaju razum, dionici su Logosa i u sebi nose njegovo »sjeme«. Na taj su način mogli zamijetiti odsjaj istine.⁹³ Tako se i sam Logos, koji se kao proročki lik objavio Židovima u Starom zavjetu, djelomično, kao »sjemenka istine«, objavio i antičkim filozofima.

U tom nauku Justin se referira na stoički nauk o »sjemenu logosa« (σπέρμα τοῦ λόγου) koji je posijan u svim ljudima.⁹⁴ Prema stoicima, Logos, budući da je imanentna vatra, uzrok je svakog razuma, a razum u svakoj individui nije ništa drugo nego manifestacija Logosa, koji kao aktivni uzrok može biti nazvan i λόγος σπερματικός.⁹⁵ Taj je nauk jedan od najznačajnijih Justinovih doprinosa kršćanskoj teologiji kojim je nastojao prikazati kako su antički filozofi participirajući na Logosu bili »nakalemljeni« na taj isti Logos, što im je omogućilo vidjeti »zrnca istine« u tami,⁹⁶ odnosno omogućilo im je poznavati samog Krista, doduše nepotpuno, preko imitacije.⁹⁷ Prema tome njihova bi fi-

⁹⁰ Usp. JUSTIN, 1. Apol., XLIV.

⁹¹ Usp. JUSTIN, 2. Apol., VII; Razgovor s Trifunom, II.

⁹² Usp. JUSTIN, 1. Apol., XLVI, 2–3.

⁹³ Usp. JUSTIN, 2. Apol., XIII, 5.

⁹⁴ Usp. Isto, VII.

⁹⁵ Usp. Alois GRILLMEIER, *Gesù il Cristo nella fede della Chiesa 1/1. Dall'età apostolica al concilio di Calcedonia (451)*, Brescia, 1982., 269.

⁹⁶ Ne možemo ne primijetiti ovdje ono što je u XX. stoljeću Drugi vatikanski koncil definirao u Dogmatskoj konstituciji *Lumen Gentium* 8, govoreći da i u drugim religijama (filozofijskim sustavima i sl.) postoje zrnca istine. Svakako da je i Justinov nauk utjecao na kršćansko traženje načina razumijevanja nekršćanskih religija kao i na dijalog s filozofijom, što je Drugi vatikanski koncil preuzeo i u dekretu *Ad Gentes* 11.

⁹⁷ Usp. JUSTIN, 1. Apol., XXXII, 8; 2. Apol., II–V; VIII, 1; XIII, 3. Također usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin*, 137–139.

lozofija bila tek nepotpuna istina, ali može postati potpuna po objavi Logosa kroz Stari zavjet i u osobi Isusa Krista.⁹⁸

Polazeći od tvrdnje da je Logos taj koji je govorio patrijarsima i prorocima, on naglašava da je Logos također i onaj koji je djelovao u Starom zavjetu i kroz povijest. Nadalje, sve što filozofi kažu o besmrtnosti, o kaznama ili nagradama poslije smrti, o kontemplaciji nebeskih stvari, mogli su shvatiti i izložiti tek kad su pročitali proroštva svetih tekstova, upravo jer su posjedovali u sebi »sjemenke Logosa«. ⁹⁹ Dakle, prema Justinu pojedini su filozofi bili kršćani *ante litteram* jer kada govore o jednom božanstvu, taj je njihov govor bio nadahnut Duhom Svetim budući da su poznavali starozavjetna proroštva.

3.3. Teorija o Logosu

Trebamo imati na umu da je nauk o Logosu vrlo raširen među socijalnom elitom u Rimskom Carstvu. To je nauk socijalne manjine. Zanimljivo je napomenuti da se taj nauk nikad nije uspio nametnuti u Rimu kao glavnom centru Carstva.¹⁰⁰ Kad govorimo o nauku o Logosu, ne mislimo samo na tekstove koji govore o Logosu nego i na nauk koji vrednuje shvaćanje Logosa, kako je izloženo u Ivanovu Proslavu.¹⁰¹

Potrebno je reći da je pitanje o Logosu jedno od glavnih i najrazrađenijih pitanja u Justinovu nauku.¹⁰² Kod Justina Logos je identificiran s povijesnom osobom Isusa Krista i to preko nauka o λόγοι σπερματικοί.¹⁰³ Svojim naukom o Logosu on u prvom redu potvrđuje božanstvo Isusa Krista i među prvim je crkvenim ocima koji je otvoreno zastupao taj nauk. Justin želi uvesti taj pojam

⁹⁸ Usp. Francis MOHAN, *Ratzinger's Logos Theology and the Healing of Human Rights*, 136.

⁹⁹ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, XLIV, 9.

¹⁰⁰ Usp. Antonio CASAMASSA, *Gli apologisti greci*, 118–119.

¹⁰¹ Usp. David F. WRIGHT, *Faith in the Greek World: Justin Martyr's Testimony*, 82.

¹⁰² Usp. John KAYE, *Some Account of Writings and Opinions of Justin Martyr*, London, 1836.; Moritz von ENGELHARDT, *Das Christentum Justins Märtyrers*; George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*; Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin. Philosophie et Martyr*; Erwin R. GOODENOUGH, *The Theology of Justin Martyr*; Henry CHADWICK, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement and Origen*; Leslie William BARNARD, *Justin Martyr: His Life and Thought*, Cambridge, 1967.; Maria Luisa GATTI, *Logos e aletheia. La dottrina del Logos di Giustino come tappa decisiva dell'incontro fra l'annuncio cristiano e l'interrogarsi greco*, u: Roberto RADICE – Alfredo VALVO (ur.), *Dal Logos dei greci e dei romani al Logos di Dio*; Francis MOHAN, *Ratzinger's Logos Theology and the Healing of Human Rights: A Critical Engagement with the Regensburg Lecture*.

¹⁰³ Usp. JUSTIN, 2. *Apol.*, VIII, 1–3.

budući da je vrlo blizak i kršćanstvu i antičkoj filozofiji. Koristi se njime kako bi objasnio stvarnu Kristovu narav.¹⁰⁴

Kad je u pitanju samo proizlaženje Logosa, Justin poznaje dva načina. Prvi je usredotočen na koncepciju rađanja: Logos je »πρωτότοκος τῷ ἀγεννήτῳ θεῷ«¹⁰⁵. Bog je rodio svojeg Sina prije svega.¹⁰⁶ Dakle, kod Justina porijeklo Logosa nije povezano sa »stvaranjem« Logosa. Nije se koristio glagolom ποιέω, kao što se koristio Trifun.¹⁰⁷ Iako citira Izr 8,21-25, biblijski citat koji će biti vrlo aktualan u vrijeme arijanske krize i Nicejskog koncila, gdje se opisuje porijeklo Mudrosti u terminima »stvaranja« i »rađanja«, Justin ignorira taj izričaj »stvaranja« želeći naglasiti koncepciju rađanja vječnog Logosa od Oca koristeći se pojmovima γεννήμα i πρωτότοκος.¹⁰⁸

Drugi način kojim se Justin koristi kako bi prikazao proizlaženje Logosa jest onaj koji uključuje koncepciju emanacije blisku srednjem platonizmu, premda se nikad *explicite* nije koristio tim izrazom, ali se koristio ekvivalentnim pojmom isijavanje, koji uključuje ideju emanacije. Tako, na primjer, slikom svjetlosti koja proizlazi iz Sunca¹⁰⁹ Justin izražava svoje uvjerenje da Logos, premda utjelovljen i poslan na zemlju, ostaje jedan s Ocem jer njegovo rađanje ili emanacija ne uključuje razdvajanje ili odjeljivanje od božanske biti. Svjetlost nema vlastitu egzistenciju, neovisnu od svojeg izvora, nego dijeli istu bit kao Sunce koje je njezin izvor. Isto tako ni Logos nije neki drugi Bog, neovisan od Oca u svojem postojanju, budući da s njim dijeli jednu te istu božansku bit. Svakako je u tome vidljiv Justinov utjecaj na kršćansku prednicejsku misao, koja će kulminirati na Koncilu u Niceji 325. godine. Dakle, rađanje Sina »prije svih vjekova« ne uključuje nasilno razdvajanje Sina kao Logosa od božanske biti, čiji je izvor u Ocu. Erwin R. Goodenough naglašava da se Justin, osim slikom zrake sunca, koristi i drugim slikama poput vode koja teče iz svojeg izvora, vatre koja gori itd. Sve te pojave, premda su vidljivo odvojene od svog izvora, ipak su ostale bitno i neraskidivo povezane sa svojim izvorom, ne umanjujući pritom taj svoj izvor. Isto je i kod rađanja Logosa. Božanstvo koje je poteklo iz svojeg izvora u Logos nije ništa umanjilo božansku bit jer Bog ostaje nepromjenjiv i vječan.¹¹⁰

¹⁰⁴ Usp. George T. PURVES, *The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity*, 148.

¹⁰⁵ JUSTIN, *1. Apol.*, LIII, 2.

¹⁰⁶ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, CXXIX, 4.

¹⁰⁷ Usp. *Isto*, LXIV, 1.

¹⁰⁸ Usp. JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, CXXIX, 3–4.

¹⁰⁹ Usp. *Isto*, CXXVIII, 3–4.

¹¹⁰ Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *Theology of Justin Martyr*, 148.

Tomu moramo nadodati još jednu drugu sliku koja Justina vezuje uz filozofijsku tradiciju. Naime, Justin kaže: »Kada neku riječ izričemo, mi riječ rađamo, ali ne odsijecanjem kao da bi se umanjila naša govorna sposobnost.«¹¹¹ Očigledno je da Justin, premda se ne koristi filozofijskom terminologijom, govori o distinkciji između λόγος ἐνδιάθετος i λόγος προφορικός, koja je bila raširena u stoičkim krugovima. Time želi reći da je Logos rođen od Oca bez dijeljenja i bez odsijecanja od božanske biti i Oca kao izvora, prikazujući na taj način kozmički dualitet Logosa: λόγος ἐνδιάθετος i λόγος προφορικός, čime se koristio također i Filon Aleksandrijski.¹¹²

Justin je inzistirao, dakle, na činjenici da je Krist Logos i da je vječan. Postojao je, dakle, prije stvaranja svijeta kao ἀρχή σπερματική, što bismo mogli prevesti kao »začetni princip« ili »začetno počelo«. Prema tome, kršćanstvo nije neka nova religija, pogotovo nije praznovjerje, nego je nešto što postoji od početka ovog svijeta budući da je Krist Isus zapravo preegzistentni božanski Logos, koji je postojao prije utjelovljenja, različit od Oca ne po biti, nego po osobi. U »punini vremena« (Gal 4,4) biva »isijan« radi stvaranja svijeta. Logos je taj koji stvara svijet po zamisli Oca. Nakon čovjekova pada u grijeh, Logos je taj koji odgaja čovjeka sve do trenutka njegova otkupljenja i nastavlja postojati u vremenu Crkve budući da je istobitan s Duhom Svetim i na kraju će suditi svijetu. Taj nauk koji nam govori da je Isus Krist posrednik između Boga i svijeta temelji se na novozavjetnim tekstovima, pogotovo na Prvoj poslanici sv. Pavla Timoteju (usp. 1 Tim 2,5) i na Poslanici Hebrejima, gdje se govori o Kristu kao jedinom svećeniku koji je posrednik (usp. Heb 8,3-6). Želi se reći da Logos preuzima u sebe sav odnos s Bogom.¹¹³

Prema Monique Alexandre Justinov je nauk jedna vrsta sinkretizma eklektičkog tipa između srednjeg platonizma i stoicizma jer se u tim filozofijskim sustavima fragmentirano mogu naći λόγοι σπερματικοί.¹¹⁴ Isto zaključuje i Marie-Joseph Lagrange kada primjećuje određeno Justinovo simpatiziranje stoicizma i platonizma.¹¹⁵

¹¹¹ JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, LXI, 2.

¹¹² Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *Theology of Justin Martyr*, 149.

¹¹³ Usp. Manlio SIMONETTI, Il problema dell'unità di Dio da Giustino a Ireneo, u: Manlio SIMONETTI, *Studi sulla cristologia del II e III secolo*, Roma, 1993., 71-73. Također usp. Allen BRENT, *Political History of Early Christianity*, London, 2009., 212.

¹¹⁴ Usp. Monique ALEXANDRE, Apologétique judéo-hellénistique et premières apologies chrétiennes, u: Bernard POUDERON – Joseph DORÉ (ur.), *Les Apologistes chrétiens et la culture grecque*, 49.

¹¹⁵ Usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Saint Justin*, 151.

Iz svega ovoga slijede i neki zaključci. Prije svega oni filozofi koji su živjeli μετὰ τοῦ λόγου bijahu kršćani, iako su bili smatrani bezbožnicima, kao na primjer Sokrat, Heraklit i njima slični. Oni koji su živjeli ἀνεὺ λόγου bijahu zli i smatrani su neprijateljima Krista.¹¹⁶ Oni koji su živjeli kao kršćani μετὰ τοῦ λόγου živjeli su tako da su svoju svijest i misao uskladili prema Logosu, to jest prema Kristu i stoga su superiorni u odnosu na one koji žive samo djelomično prema Logosu (σπερματικῶν λόγου).¹¹⁷ Mora se priznati da takav nauk ne odgovara Logosu ivanovske tradicije, nego je pokušaj objašnjenja Ivanova nauka o Logosu filozofijskim terminima i idejama božanskog Logosa pomiješanima s idejama Filona Aleksandrijskoga, koje je elaborirao i platonizam i stoicizam. Justin pretpostavlja Ivanov nauk.¹¹⁸

Potrebno je naglasiti da kod Justina nauk o Logosu ne znači nijekanje filozofijskih škola koje je on u mladosti slijedio i pohađao, nego je to traženje savršenstva sve dok ga nije pronašao, kako sam kaže, u kršćanstvu. U svakom slučaju, premda je potpunu istinu našao u kršćanstvu, u njegovu nauku mogu se pronaći elementi platonizma, koji je izvršio velik utjecaj na njegovu misao. Tim utjecajem posebno se bavio Carl Andreinsen.¹¹⁹ Za Leslie W. Barnarda Justin je filozof koji je ostao platoničar i nakon obraćenja.¹²⁰ U njegovu se filozofijsko-teološkom sustavu reflektiraju ideje srednjeg platonizma.¹²¹ Slično smatra i Jean Daniélou,¹²² kao i Rebecca Lyman.¹²³ Erwin R. Goodenough kaže da nam Justin izlaže platonističke ideje onako kako je on sâm u ono vrijeme naučio. Riječ je o tipičnom srednjem platonizmu, smatra Goodenough.¹²⁴ U svakom slučaju Justin se time poslužio kako bi kršćanstvo učinio što prihvatljivijom religijom, tražeći poveznice s antičkom filozofijom.

¹¹⁶ Usp. JUSTIN, 1. *Apol.*, XLVI, 3–4.

¹¹⁷ Usp. JUSTIN, 2. *Apol.*, VIII, 3.

¹¹⁸ Na temelju odsustva očigledne platoničke koncepcije pokazuje da Ivanov *Proslav* nije produkt istog utjecaja pod kojim je bio i Justin. Odnosno, Ivan i Justin se u nauku o Logosu nisu koristili istim izvorima.

¹¹⁹ Usp. Carl ANDREINSEN, Justin und der mittlere Platonismus, u: *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, 44 (1953.) 1, 157–195.

¹²⁰ Usp. Leslie William BARNARD, *Justin Martyr: His Life and Thought*, 77.

¹²¹ Usp. Jacobus Cornelis Maria van WINDEN, *An early Christian Philosopher: Justin martyr's Dialogue with Trypho Chapter One to Nine*, Leiden, 1971., 75.

¹²² Usp. Jean DANIELOU, *Gospel Message and Hellenistic Culture: A History of Early Christian Doctrine Before the Council of Nicaea*, II, Westminster, 1973., 75

¹²³ Usp. Rebecca LYMAN, Hellenism and Heresy, u: *Journal of Early Christian Studies*, 11 (2003.) 2, 218.

¹²⁴ Usp. Erwin R. GOODENOUGH, *Theology of Justin Martyr*, 71.

Zaključak

Prije svega potrebno je reći da je Justin bio mislilac koji je nastojao naći poveznicu između vjere i razuma. Stoga ga se s pravom smatra prvim kršćanskim filozofom. Njegov nauk o Logosu mogli bismo definirati kao najraniji pokušaj postizanja sinteze između kršćanstva i filozofije, koja ipak nije bila toliko duboka, ali je svakako bila novost koja je izvršila snažan utjecaj na kasniju misao.

Vidjeli smo da je Justin u svojem razmišljanju o Logosu morao računati s najmanje tri tradicije. Prva je biblijsko-kršćanska tradicija, koja je Justinu zasigurno bila glavni izvor kršćanskog učenja i koja se temelji na uvjerenju da je Isus iz Nazareta Sin Božji, božanski Logos, kojeg je poslao Otac nebeski. Druge dvije su, kako smo vidjeli, platonizam i stoicizam sa svojim specifičnim učenjima.

Justinov doprinos u povezivanju vjere i razuma, odnosno kršćanstva i filozofije, sastojao bi se u jasnoj tvrdnji da je antička kultura i filozofija na neki način različita od kršćanskog nauka, ali prema Justinu ne može se reći da je u potpunosti različita, kako su to nastojali naglasiti pojedini pogani koji bijahu žestoki protivnici kršćanstva. Također, prema Justinu nije nužno da kršćani u potpunosti odbace filozofiju, kako su to mislili pojedini crkveni pisci, pa i njegov učenik Tacijan. Justin je nastojao na neki način nadići napetosti između kršćanstva i filozofije, koristeći se čak i proturječnostima unutar tradicije antičke kulture.

Justin je na neki način gradio mostove prema antičkoj kulturi, pogotovo prema antičkoj filozofiji, ukazujući na pojedina Božja djela unutar antičke kulture i izvan židovsko-kršćanske tradicije. Malo je bilo u prvotnoj Crkvi onih koji su uspjeli tako jasno ukazati na dobre strane antičke filozofije.

Netko bi možda pomislio da je Justin dao i previše prostora filozofiji i da bi prema tome bio vinovnik helenizacije kršćanstva, koja će kasnije prouzročiti i negativan stav prema filozofiji uopće u prvim stoljećima Crkve. Kao da Justinov stav ne bi bio dovoljno »biblijski«, pogotovo ako se uzme u obzir Pavlova osuda mudrosti: »A mi propovijedamo Krista rassetoga: Židovima sablazan, poganima ludost, pozvanima pak – i Židovima i Grcima – Krista, Božju snagu i Božju mudrost. Jer lúdo Božje mudrije je od ljudi i slabo Božje jače je od ljudi« (1 Kor 1,23-25). Međutim, mudrost koju sv. Pavao osuđuje jest ona koja je bez Krista. To je najveća ludost jer Krist je prava i jedina Mudrost.

Justin je bio uvjeren da filozofija njegova vremena, u nastojanju spoznaja Boga, nije uspjela ostvariti svoj cilj. Njegovo kolebanje vidljivo je u tome da je pohađao razne filozofijske škole, nakon čega je shvatio da može postojati samo jedna prava istina, shvativši da je prava filozofija božanski dar koji je sišao na svijet među ljude.

Summary

TRACES OF PLATONISM AND STOICISM IN JUSTIN'S THOUGHT

Josip KNEŽEVIĆ

Catholic Seminary of Vrhbosna
Josipa Stadlera 5, BIH – 71 000 Sarajevo
rektor@vbs.ba

The aim of this article is to present the encounter between Christianity and ancient philosophy through Justin's doctrine of the Logos by referring to his work Dialogue with Trypho, and especially to his two Apologies. In the ancient times there was a tendency of interpreting the word »philosophy« more in terms of a lifestyle, rather than as an intellectual attitude. In this article the author will try to illustrate the relationship between faith and reason, that is, Christianity and ancient philosophy, through the thought of one of the most important apologist – St. Justin. In this context, the question is whether this ancient philosophy, Stoicism and different forms of Platonism that can be observed in his teachings, can be used as a tool to explain certain concepts that are more clearly presented and analyzed in the Scriptures. The author also explains in which way St. Justin recognized the possibility of a »Christological philosophy« that would be appropriate for elaborating and deepening Christian thought to emperors of the Roman Empire that was hostile to Christianity and engaged in an attempt to eradicate it.

Keywords: Justin, platonism, stoicism, Logos, λόγοι σπερματικοί.